

The Quranic Sakt and Its Rhetorical Implications in the Narration of Hafṣ from Asim via the Shatibiyyah Pathway

Sadegh ghasemzadeh¹ , and Amir Mohammad khazravi² , and Soheila Pirouzfard³

1. M.A. in Qur'anic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran, Email: sadeghghasem79@gmail.com
2. PhD student in Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran, Email: khazraviamir@gmail.com
3. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran, Email: pirouzfard@um.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:
16 March 2026

Received in revised form:
15 April 2026

Accepted:
7 May 2026

Available online:
20 June 2026

Keywords:

Quranic Rhetoric,
Sakt (Breathless
Pause),
Hafṣ from Asim,
Al-Shatibiyyah,
Waḳf and Ibtida',
Qira'at Studies.

ABSTRACT

Objective: This study aims to elucidate the aesthetic values, rhetorical functions, and exegetical significance of the phenomenon of *Sakt* (breathless pause) across its four consensus positions in the narration of Hafṣ from 'Āsim via the Shāṭibiyyah pathway, establishing its functional divergence from conventional *Waḳf* (pausing with breath) and *Waṣl* (continuous recitation).

Methodology: Employing a descriptive-analytical method grounded in acoustic rhetoric, this research investigates the structural co-text of the verses, the phonetic realization in Hafṣ's transmission, comparative analysis with other canonical *Qirā'āt*, and the synthesis of classical linguistic and exegetical scholarship.

Findings: The findings demonstrate that *Sakt* in Hafṣ's narration functions as an active rhetorical-interpretive instrument rather than a mere phonetic convention. In Surah al-Kahf (18:1–2), it prevents *qayyiman* from being mistakenly parsed as an adjective modifying *'iwajā*, marking the shift from absolute negation of defect to positive affirmation of guidance. In Surah Yā-Sīn (36:52), it demarcates the despairing inquiry of resurrected disbelievers from the definitive rejoinder of believers/angels. In Surah al-Qiyāmah (75:27), it acoustically mirrors the agony, suspense, and cessation of breath at death throes. In Surah al-Muṭaffifin (83:14), it manifests the rhetorical transition from categorical deterrence (*kallā*) to the moral etiology of disbelief (*rāna*).

Conclusion: As an authentic, transmitted pause without breath, Quranic *Sakt* bridges phonetic articulation and theological depth, stimulating cognitive vigilance and enriching exegetical comprehension

Cite this article: ghasemzadeh, S.; & khazravi, A.M.; & Pirouzfard, S. (2026). The Quranic Sakt and Its Rhetorical Implications in the Narration of Hafṣ from Asim via the Shatibiyyah Pathway. *Studies of Quran Reading*, 14 (26), 297-322. <https://doi.org/10.22034/qer.2026.22739.1303>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International

DOI: <https://doi.org/10.22034/qer.2026.22739.1303>

1. Introduction & Theoretical Framework

The inimitability (*I'jāz*) and rhetorical brilliance of the Holy Quran are intrinsically linked to the delicate equilibrium between phonological articulation and profound semantic structures. Within the disciplines of Quranic recitations (*Qirā'āt*) and the science of pause and initiation (*Waqf and Ibtidā'*), the acoustic phenomenon of *Sakt*—defined as a momentary suspension of sound lasting approximately two vowel-counts without inhaling, accompanied by the intention of continuing recitation—holds a distinctive position in the canonical transmission of Ḥafṣ from 'Āṣim via the *Shāḥibiyyah* pathway. Unlike *Waqf* (which requires inhalation and introduces full prosodic cessation), *Qat'* (the definitive termination of recitation), and *Waṣl* (unbroken phonetic continuum), *Sakt* constitutes an autonomous acoustic-semantic space within syntactic flow. This study investigates the rhetorical, syntactic, and theological dimensions of the four consensus loci of *Sakt* in Ḥafṣ's transmission.

2. Methodology & Analytical Matrix

The research adopts a descriptive-analytical methodology integrated with an acoustic rhetoric approach. The analytical framework systematically evaluates each locus across four parameters: 1) Versal co-text and thematic environment; 2) Phonetic execution in Ḥafṣ's reading; 3) Comparative phonological evaluation against alternative canonical transmissions (e.g., assimilation/*Idghām* in Warsh, Ḥamzah, al-Kisā'i, and Abū Bakr); and 4) Delineation of rhetorical, syntactic, and exegetical values substantiated by classical authorities (al-Zamakhsharī, Fakhr al-Dīn al-Rāzī, al-Ālūsī, Sayyid Quṭb, Ibn 'Āshūr) and master grammarians (Ibn Hishām, al-Naḥḥās, al-Zajjāj, and al-Farrā').

3. Detailed Findings & Rhetorical Analysis of the Four Loci

Surah al-Kahf (18:1–2) — Accusative Tanwīn of 'Iwajā to Qayyiman:

- In the verse (وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا قَيِّمًا), executing *Sakt* on '*iwajā* before *qayyiman* resolves a critical syntactic ambiguity by precluding the misperception of *qayyiman* (straight/upright) as an adjectival modifier for '*iwajā* (crookedness)—a semantic impossibility. Rhetorically, this pause highlights the transition from absolute negation of internal discrepancy (intrinsic perfection of scripture) to the positive affirmation of rectification and universal guidance (extrinsic efficacy).

Surah Yā-Sīn (36:52) — Terminal Alif of Marqadinā to Hādhā:

- In the verse (قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَن بَعَثَنَا مِن مَّرْقَدِنَا ۚ هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ), *Sakt* delineates a sharp boundary between two distinct speakers and psychological states. It isolates the disbelievers' bewildered lamentation upon eschatological awakening from the subsequent reassurance of believers/angels confirming divine resurrection promises, averting syntactic confusion (*tajādhub*).

Surah al-Qiyāmah (75:27) — Quiescent Nūn of Man to Rāq:

- In the verse (وَقِيلَ مَنْ رَاقٍ), *Sakt* mandates the explicit phonetic articulation (*iḏhār*) of the Nūn before Rī', preventing assimilation into *marrāq* (practiced by the majority of reciters). This preserves the interrogative status of *man* (who?) and the predicate *rāq* (healer/curer), avoiding confusion with the noun *marrāq* (an itinerant or oil merchant). Acoustically, the breathless pause mirrors the agonal breathlessness of a dying individual, the helpless desperation of bystanders, and the solemn suspense of angels presiding over the soul's ascent.

Surah al-Muṭaffifin (83:14) — Quiescent Lām of Bal to Rāna:

- In the verse (كَالَّذِي بَلَ رَانَ عَلَىٰ قُلُوبِهِم مَّا كَانُوا يَكْسِبُونَ), *Sakt* prevents the phonological assimilation of the prepositional Lām into Rī' (averting homophony with *barrān*). This brief pause emphasizes the shift from categorical rebuke (*kallā*) to the diagnostic disclosure of moral corrosion (*rāna*—the spiritual rust enveloping hardened hearts), acoustically enacting the encasing barrier of accumulated sin.

4. Scholarly Innovations & Conclusion

The findings confirm that *Sakt* in Ḥafṣ's transmission is an authentic, narrated (*manqūl*) phonological legacy rather than an arbitrary interpretive choice. The research contributes dual scholarly innovations: 1) **Thematic Innovation:** Expanding Qirā'āt studies beyond mechanical tajweed rules into acoustic rhetoric and applied tafsīr; 2) **Theoretical Innovation:** Establishing *Sakt* as an autonomous rhetorical hinge that temporarily suspends phonetic velocity to deepen listener cognition and anchor foundational theological tenets.

سکت قرآنی و دلالت‌های بلاغی آن در روایت حفص از عاصم از طریق شاطیبه

صادق قاسم‌زاده^۱، و امیر محمد خضروی^۲، و سهیلا پیروزفر^۳✉

۱. کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران، رایانامه:

sadeghghasem79@gmail.com

۲. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران، رایانامه:

khazraviamir@gmail.com

۳. نویسنده مسئول، دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران،

رایانامه: pirouzfaz@um.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:	هدف: این پژوهش درصدد تبیین ارزش‌های زیبایی‌شناختی، کارکردهای بلاغی و اهمیت
مقاله پژوهشی	تفسیری پدیده «سکت» (درنگ بدون تنفس) در چهار موضع مورد اتفاق در روایت حفص از
	عاصم از طریق شاطیبه است و کارکرد متمایز آن را از «وقف» متعارف (درنگ همراه با
	تنفس) و «وصل» (تلاوت پیوسته) روشن می‌کند.
تاریخ دریافت:	روش‌شناسی: با روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر بلاغت آکوستیک، ساختار هم‌متن
۱۴۰۴/۱۲/۲۵	آیات، تحقق آوایی سکت در روایت حفص، مقایسه آن با دیگر قرائات متواتر و تلفیق
تاریخ بازنگری:	دیدگاه‌های زبانی و تفسیری کلاسیک بررسی شده است.
۱۴۰۵/۰۱/۲۶	یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد که سکت در روایت حفص صرفاً یک قرارداد آوایی نیست، بلکه
تاریخ پذیرش:	ابزاری فعال برای تفسیر و بلاغت است. در سوره کهف (۱۸:۲)، مانع از آن می‌شود که
۱۴۰۵/۰۲/۱۷	«قیماً» به اشتباه صفت «عوجاً» تلقی شود و گذار از نفی مطلق نقص به اثبات مثبت هدایت را
تاریخ انتشار:	نشان می‌دهد. در سوره یس (۳۶:۵۲)، پرسش ناامیدانه منکران رستخیز را از پاسخ قاطع
۱۴۰۵/۰۳/۳۰	مؤمنان/فرشتگان جدا می‌کند. در سوره قیامت (۲۷:۷۵)، رنج، تعلیق و قطع نفس در لحظه
	احتضار را به صورت صوتی بازتاب می‌دهد. در سوره مطففین (۸۳:۱۴)، گذار بلاغی از
	بازدارندگی قاطع «کلاً» به علت اخلاقی کفر، یعنی «ران»، را آشکار می‌سازد.
کلیدواژه‌ها:	نتیجه‌گیری: سکت قرآنی به عنوان وقفی اصیل و منقول و بدون تنفس، میان صورت‌بندی
بلاغت قرآنی،	آوایی و ژرفای الهیاتی پل می‌زند، هوشیاری شناختی را برمی‌انگیزد و فهم تفسیری را
سکت (درنگ بدون تنفس)،	غنی‌تر می‌کند.
حفص از عاصم،	
شاطیبه،	
وقف و ابتدا،	
مطالعات قرائات.	

استناد: قاسم‌زاده، صادق؛ خضروی، امیر محمد؛ پیروزفر، سهیلا (۱۴۰۵). سکت قرآنی و دلالت‌های بلاغی آن در روایت حفص از عاصم از طریق شاطیبه. *مطالعات قرأت قرآن*، ۱۴ (۲۶)، ۳۲۲-۲۹۷. <https://doi.org/10.22034/qer.2026.22739.1303>

مقدمه

سخن گفتن از بلاغت قرآن کریم یا اسرار اعجاز آن، از اموری است که پژوهشگر را به تفکر بسیار وامی‌دارد؛ این امر ناشی از بیم و هراس شدیدی است که مبدا چیزی را به قرآن نسبت دهد که نه از آن است و نه از مدلول‌های آن. همین دلیل، برخی از پژوهشگران را در نگارش پیرامون این موضوع مردد ساخته است. کلام خداوند در لفظ و معنا دارای اعجاز است و این انتساب، راز اعجاز و بلاغت آن است. از همین رو، خداوند تمام بشریت را به آوردن آیه یا سخنی همانند آن به چالش کشیده است: «فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِثْلِهِ» (الطور: ۳۴). اولین و آخرین انسان‌ها از انجام این کار عاجز مانده‌اند: «قُلْ لَنِي اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَى أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا» (الإسراء: ۸۸). بدین جهت، خداوند برای آوردن نظیر آن، تأکید می‌ورزد که آنان توانایی این کار را ندارند و هیچ‌گونه عیب و نقصی که با منطق زبان و عقل در تضاد باشد، در آن نمی‌یابند. خداوند متعال می‌فرماید: «وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا» (النساء: ۸۷). سخن بشر، ویژگی‌های بشری، توانایی‌های علمی و تفکر و گرایش‌های آنان را با خود حمل می‌کند؛ این امر، نهایت قدرت بشر در فصاحت و بیان را آشکار می‌سازد. کلام بشری از ذهن، تجربه، دانش و محدودیت‌های انسان سرچشمه می‌گیرد؛ انسان ممکن است اشتباه کند، دچار احساسات شود یا دید ناقص نسبت به حقیقت داشته باشد.

اما کلام الهی از ذات خداوند نشأت می‌گیرد، که منبع علم مطلق، حقیقت ناب و خیر کامل است؛ بنابراین هیچ خطا، محدودیت یا تغییر در آن وجود ندارد. کلام خداوند، حامل ویژگی‌های الوهیت مطلق و کامل است.

پژوهش در باب اسرار قرآن، واژگان، وقف و ابتداء، همس و جهر، سکت و وصلی آن، از اهمیت بسزایی برخوردار است و نمی‌توان به تمامی معانی آن دست یافت؛ چرا که معنای آن با هر خوانش نو، تجدید می‌شود و هرچه بیشتر آن را تلاوت کنی، فیضی سرشارتر از معانی و عطایای معرفتی و بلاغی نصیبت می‌سازد. در قرائت حفص از عاصم، چهار مورد سکت واجب یا مستحب وجود دارد که فرضیه پژوهش حاضر این است که هر یک از این سکت‌ها حامل نوعی اشاره تفسیری است.

مسئله اصلی این پژوهش آن است که سَکَت در روایت حفص از عاصم برخلاف تلقی صرفاً تجویدی چه دلالت‌های بلاغی‌ای را حمل می‌کند و این دلالت‌ها چگونه در ساختار آیات مؤثر افتاده‌اند. بر این اساس، پرسش‌های زیر طرح می‌شوند:

۱. سَکَت در قرائت حفص از عاصم چه نسبتی با پیشینه بحث‌های وقف و ابتدا در علوم قرآنی دارد؟

۲. دلالت‌های بلاغی هر یک از چهار سَکَت در این روایت چیست؟

۳. آیا این دلالت‌ها در دیگر قرائات مشهود است یا مختص روایت حفص است؟

فرضیه پژوهش آن است که سَکَت در روایت حفص ابزاری بلاغی-تفسیری است که با ایجاد گسستی حساب‌شده در زنجیره کلام، کارکردهایی چون تفکیک معنایی، تأکید و برجسته‌سازی نقاط عطف کلام الهی را بر عهده دارد. چارچوب تحلیلی مقاله، ترکیبی از روش توصیفی-تحلیلی با رویکرد بلاغت صوتی است که در آن هر سَکَت در چهارچوب زمینه آیه، قرائت حفص، مقایسه با قرائات دیگر و استخراج دلالت بلاغی خاص بررسی می‌شود.

پیشینه پژوهش: با توجه به بررسی‌های صورت گرفته، می‌توان نتیجه گرفت که هیچ پژوهشی به صورت متمرکز و یکپارچه، به تبیین بلاغی سَکَت در روایت حفص از عاصم از شاطیبه نپرداخته است. بنابراین، این پژوهش با تمرکز بر شکاف مذکور، قصد دارد به غنای مطالعات اختلاف قرائات بیفزاید.

الف. تعریف سَکَت، قَطْع و وَقْف

۱. سَکَت

معنای لغوی سَکَت: عالمان لغت: «السَّکَت» و «السُّکُوت»، را خلافِ نطق (سخن گفتن) دانسته‌اند.

«سَکَت، یَسْکُتُ، سَکَنًا و سُکُونًا» و واژگانی چون «السَّکَات» (با ضمه) و «السَّاکُوتَةُ» (بر وزن فاعوله) نیز از آن ساخته شده‌اند. گفته می‌شود: «أَخَذَهُ سَکَتٌ، وَسَکَنَتْهُ، وَسَکَاتٌ، وَسَاکُوتَةٌ»، «السَّکِیت» به فرد بسیار ساکت اطلاق می‌شود. گفته می‌شود: «رَجُلٌ سَاکُوتٌ وَ سَاکُوتَةٌ»، این توصیف برای فردی به کار می‌رود که کم‌سخن باشد، اما نه از روی ناتوانی در گفتار، و هرگاه سخن بگوید، نیکو بگوید. برخی محققان گفته‌اند: «سُکُوت» عبارت است از ترک گفتار با وجود توانایی بر آن. آنان می‌گویند: «سُکُوت» با همین قید اخیر (توانایی بر تکلم) است که از «صَمَت» متمایز

می‌شود؛ زیرا در «صَمْتُ»، توانایی بر سخن گفتن شرط نیست. در اصطلاح قاریان، «سَكْتُ» عبارت است از: قطع کردن صدا برای مدتی کوتاه‌تر از زمانِ وَقْفِ معمول، بدونِ نفس کشیدن و با قصدِ ادامه قرائت (مرصفی، بی‌تا، ۴۰۷/۱؛ قاری، بی‌تا، ۱۰۵/۱).

در کتاب النشر آمده‌است: قطع صدا بر روی یک کلمه قرآنی برای زمانی کوتاه و بدون تنفس، که مقدار آن دو حرکت است. این قاعده مقید به سماع و نقل (روایت) است و جز در مواردی که روایت صحیح برای آن وجود دارد، جایز نیست (ابن جزری، بی‌تا، ۳۳۷/۱). برخی دیگر نیز آن را چنین تعریف کرده‌اند: توقف میان دو حرف برای زمانی کوتاه و بدونِ نفس کشیدن. قیدِ «عدم تنفس» برای احتراز از «وَقْف» است، زیرا وقف با نفس کشیدن همراه است. در مجموع به طور خلاصه در تعریف «سکت» می‌توان گفت: توقف بسیار کوتاه (بدون قطع نفس) در میان دو کلمه، به گونه‌ای که پیوستگی تلاوت حفظ شود، اما شنونده را متوجه یک فاصله معنایی یا بیانی کند.

سَكْتُ در روایت حفص یک پدیده روایی (منقول) است که از طریق شاطبیه و دیگر منابع نقل قرائات به دست ما رسیده است. این ویژگی، آن را از وقف‌های اجتهادی که قاری بر اساس مصلحتِ نفس یا معنا انجام می‌دهد، متمایز می‌سازد.

۲. قَطْع

«قَطْع» در لغت به معنای جدا کردن و زدودن است. «قَطَعْتُ الْحَبْلَ قَطْعًا فَإِنَّقَطَعَ» (ریسمان را بریدم پس بریده شد) (ابن منظور، بی‌تا، ۲۷۶/۸)، و در اصطلاح علم قرائت عبارت است از: پایان دادن به قرائت و روی‌گرداندن از آن است و معمولاً در پایان آیات یا سوره‌ها صورت می‌گیرد (ابن جزری، بی‌تا، ۲۴۰/۱).

۳. وَفْ

وَفْ در لغت به معنای بازداشتن و درنگ کردن است و در اصطلاح قرائت، قطع صدا برای تجدید نفس با قصد ادامه قرائت می‌باشد (سیوطی، ۱۹۷۴: ۲۹۹)، (ابن جزری، بی‌تا، ۲۴۰/۱) وَفْ بر خلاف سَكْتُ، با تنفس همراه است.

ب. تعریف قرائات

«قراءات» در لغت، جمع «قراءة» و مصدر فعل «قَرَأَ، يَقْرَأُ، قِرَاءَةً وَ قُرْآنًا» است. اصل «قراءة» در لغت به معنای «جمع کردن» است؛ و هر چیزی را که گرد آوری، آن را «قرائت» کرده‌ای (ابن منظور، بی‌تا، ۱۲۹/۱). «قراءة» به معنای ضمیمه کردن حروف و کلمات به یکدیگر در هنگام ترتیل است؛ به همین دلیل، اگر تنها یک حرف را بر زبان آوری، به آن «قراءة» گفته نمی‌شود (اصفهانی، ۱۴۱۲: ۴۰۰).

تعریف عالمان از «قراءات» متفاوت بوده است، اما هر یک از آنان کوشیده‌اند معنایی را که خود از مفهوم قراءات در نظر دارند، برجسته سازند: «قراءات، علم به چگونگی ادای کلمات قرآن و اختلافات آن، در حالی که این اختلافات به ناقل آن اسناد داده شود، است» (ابن جزری، ۱۹۹۹: ۹/۱).

علم قراءات، مانند دیگر علوم، مراحل را پشت سر گذاشت تا به مرحله گزینش قاریان هفت‌گانه و راویانشان توسط ابوبکر بن مجاهد (م ۳۲۴ق) رسید. او این کار را بر مبنای گزینش ابوعبید قاسم بن سلام (م ۲۲۴ق) انجام داد که از هر شهری یک قاری برگزیده بود. ابن مجاهد به دلیل فراوانی قاریان در کوفه و کمیابی آنان در دیگر شهرها، بر اساس معیارهایی سه قاری از کوفه برگزید. از جمله این قاریان کوفی، عاصم بن ابی النّجود بود و ابن مجاهد از میان راویان او، ابوبکر بن عیاش اسدی (م ۱۹۴ق) و حفص بن سلیمان بزاز کوفی اسدی (متوفی ۱۸۰ق) را انتخاب کرد (الجوده، ۲۰۲۱: ۴۱-۵۳).

ج. شناخت حفص و روایت او

حفص بن سلیمان بزاز دوری غاضری اسدی، کوفی، شاگرد و پسرخوانده عاصم (پسر همسرش) بود. قرائت را از او فراگرفت و در آن به درجه انتقان رسید. وی به «حُفَیص» نیز شناخته می‌شود. قرائت را به شیوه «عَرْض» (عرضه کردن) و «تَلْقِین» از عاصم اخذ کرد. در سال نود هجری متولد شد. دانی گفته است: «او کسی است که قرائت عاصم را از طریق تلاوت، از مردم گرفت. به بغداد رفت و در آنجا به اقراء (آموزش قرائت) پرداخت و در مکه نیز مجاور شد و در آنجا نیز اقراء نمود». یحیی بن معین گفته است: «روایت صحیحی که از قرائت عاصم نقل شده، روایت ابوعمر حفص بن سلیمان است». ابوهاشم رفاعی گفته است: «حفص داناترین آنان به قرائت عاصم بود». به همین دلیل، روایت او شهرت یافت و پیشوایان علم قرائت آن را با پذیرش و قبول تلقی کردند. او در سال صد

و هشتاد هجری وفات یافت. (ابن ابی حاتم، ۱۹۵۲: ۱۷۳/۳) (خطیب، ۱۴۱۷: ۱۸۲/۸). (ابن جزری، ۱۳۵۱، ۲۵۵/۱). روایت حفص از عاصم، روایتی است که امروزه اکثریت اهل مشرق جهان اسلام بر اساس آن قرائت می‌کنند.

د. بلاغت سکت در قرآن کریم

۱. مواضع سکت در قرآن کریم به روایت حفص از عاصم

بلاغت قرآن، بحثی بسیار قابل تأمل است و فقط در سطح آیه نیست، شناخت بلاغت سکت، نخست فهم معنا را می‌افزاید و میزان اعجاز قرآن کریم و ناتوانی بشر از آوردن آن را روشن می‌سازد. دلالت‌های بلاغی سکت در قرآن آن هم به روایت حفص، موضوع این پژوهش است زیرا روایتی است که اکثریت مردم با آن قرائت می‌کنند. در روایت حفص در چهار موضع سکت به شرح زیر اتفاق افتاده است:

اول: بر الفِ مبْدَل از تنوین در کلمه «عَوَجًا» (الکهِف: ۱) در ابتدای سوره کهف، در حالت وصل و سپس گفتن «قَيِّمًا» (الکهِف: ۲). و این، مانع از وقف بر «عَوَجًا» نمی‌شود، زیرا رأس آیه است؛ و سکت تنها در حالت وصل «عَوَجًا» به «قَيِّمًا» است.

دوم: بر الفِ کلمه «مَرْقَدِنَا» (یس: ۵۲) و سپس گفتن: «هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ» (یس: ۵۲). و وقف بر لفظ «مَرْقَدِنَا» جایز است و آن وقف، تام است؛ و بر این اساس، در آن هنگام سکتی وجود ندارد. و در حالت عدم وقف، سکت از طریق شاطبیه واجب است.

سوم: بر نونِ کلمه «مَنْ» در این قول خداوند متعال: «وَقِيلَ مَنْ رَاقٍ» (القیامة: ۲۷) و سپس گفتن «رَاقٍ». و از این سکت، اظهارِ نونِ ساکن نزدِ راء لازم می‌آید.

چهارم: بر لامِ کلمه «بَلْ» در این قول خداوند متعال: «كَأَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ» (المطففين: ۱۴) و سپس گفتن «رَانَ».

در شاطبیه آمده است:

و سَكَنَتْهُ حَفْصٌ دُونَ قَطْعٍ لَطِيفَةٌ
و فِي نُونٍ مَنْ رَاقٍ وَ مَرْقَدِنَا وَ لَا
عَلَى أَلْفِ التَّنْوِينِ فِي عَوَجًا بِلَا
م بَلْ رَانَ وَ الْبَاقُونَ لَا سَكَنَتْ مُوَصَّلًا

(شاطبیه، ۲۰۰۵: ۶۶).

ترجمه: و برای حفص، سکتِ لطیفی بدون قطع کامل وجود دارد / بر الف تنوین در «عَوَجًا» بدون تردید.

و نیز در نونِ «مَنْ رَاقٍ» و در «مَزَقَدِنَا» و لامِ «بَلْ رَانَ» / و دیگر قاریان در حالت وصل، سکتی ندارند.

همچنین حفص، بنا بر وجهی که برای او نقل شده، میان دو سوره بدون تنفس، در یک موضع از قرآن کریم، سکت می‌کند و آن میان آخر سوره انفال و اول سوره توبه است و محل آن بر روی حرف میم می‌باشد (مرصفی، بی‌تا، ۴۰۸/۱).

گفتنی است براساس جستجو در آثاری مثل معجم القرائات «سکت» به عنوان یک روش توقف صوتی در قرائت، در سایر قرائات نیز وجود دارد، اما تعداد، موضع و حکم (وجوب یا استحباب) آن در قرائت حفص از عاصم با سایر قرائات متفاوت است. سکت‌هایی که ذکر شد (کهف، یس، قیامت و مطففین)، مجموعه‌ای است که در علم قرائت، به طور خاص به عنوان «سکت‌های حفص» شناخته می‌شود و آن چهار نقطه، موضع اصلی تمایز این قرائت در زمینه سکت است. بسیاری از قاریان دیگر، این سکت‌های چهارگانه را ندارند یا موضع سکت آن‌ها با حفظ نفس و پیوستگی، متفاوت تفسیر می‌شود (نک به: احمد مختار، ۱۴۰۸: ۳/۳۴۷-۵/۲۱۳-۸/۱۱-۹۶).

۲. دلالت بلاغی سکت در قرآن کریم

در تحلیل پیش‌رو، میان بلاغت ناشی از قرائت (یعنی اثر آوایی سَکَت به عنوان یک واقعیت روایی) و بلاغت تفسیری (یعنی دلالتی که مفسران از آیه استنباط کرده‌اند) تمایز نهاده می‌شود. سَکَت در روایت حفص یک پدیده صوتی است که می‌تواند بر فهم تفسیری تأثیر بگذارد، اما خود به تنهایی مصداق تفسیر نیست.

تحلیل دلالت‌های بلاغی هر سَکَت در این پژوهش از الگوی ثابت زیر پیروی می‌کند:

۱. زمینه آیه: موقعیت و معنای کلی آیه.

۲. قرائت حفص: چگونگی اجرای سَکَت در روایت حفص.

۳. تفاوت با دیگر قرائات: مقایسه با قرائت‌های فاقد سَکَت (مانند روایت ورش از نافع)

۴. دلالت بلاغی خاص: کارکرد و تأثیر بلاغی سَکَت در آن موضع.

سکت اول: بر الف در لفظ «عَوَجًا» (الکھف: ۱)

این سکت، در حالت وصل با «قِيَمًا» است. این نمونه در مطلع سوره‌ای مکی آمده است که در سخن گفتن از نعمتی از جانب خداوند، یعنی فرو فرستادن کتاب، ممتاز گشته است و معنای آن، حمد کامل و ثنای دائم، تنها برای خداوند متعال است؛ همان خدایی که بر بنده خود محمد ﷺ قرآن کریم را نازل فرمود و هیچ‌گونه کجی یا اختلاف یا تناقضی، نه در لفظ و نه در معنای آن، قرار نداد؛ بلکه آن را در والاترین درجات استقامت و احکام قرار داد.

سکت بر لفظی آمده است که مفید تنکیر است تا این نفی، تمام انواع میل و کجی را در برگیرد؛ زیرا نکره در سیاق نفی، مفید عموم است؛ یعنی: خداوند سبحان برای آن هیچ‌گونه کجی‌ای قرار نداده و قول او «قِيَمًا»، تأکیدی است در معنا بر این قول خداوند سبحان: ﴿وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا﴾؛ زیرا ممکن است چیزی در ظاهر مستقیم باشد، اما در حقیقت امر، خالی از کجی نباشد و از این رو، خداوند سبحان میان نفی کجی و اثبات استقامت، جمع کرده است (طنطاوی، بی‌تا، ۴۶۶/۸).

زمخشری با اشاره به فایده تأکید، جمع میان نفی عَوَج و اثبات قیام را در راستای تأکید بر استقامت کامل قرآن می‌داند؛ به‌گونه‌ای که حتی کمترین کجی در آن راه ندارد و آن را قیَم کتب پیشین و مصالح بندگان معرفی می‌کند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴۷۲/۲).

فخر رازی بر این باور است که نفی عَوَج بر کمال ذاتی قرآن دلالت می‌کند و «قِيَمًا» بر کمال بخشی آن به غیر. از دید او ترتیب آیات دقیقاً منطبق با این سیر معنایی است و هرگونه ادعای تقدیم و تأخیر را مردود می‌شمارد (رازی، ۱۴۲۰: ۴۲۳/۲۱).

سکت در اینجا همان سکوت با معناست که جدایی معنایی میان انکار کژی و اثبات راستی را نشان می‌دهد. یعنی: “در آن هیچ کژی نیست. (مکث) بلکه راست و مستقیم است.”

سکت بر این لفظ، این معنا را افاده کرده و بر این نکته تأکید کرده است: کمال توازن و استقامت قرآن و نفی هر گونه تناقض

زیرا معنا در حالت وصل بدون سکت، تغییر می‌کند؛ چه بسا اینگونه بفهماند که لفظ کجی و قیام دو معنای متغایرند و تنها برای تأکید ذکر شده‌اند، حال آنکه هر اصطلاحی معنای مستقلی را افاده کرده است.

معنای استقامت، یک بار از طریق نفی کجی و بار دیگر از طریق اثبات استقامت، تکرار می‌شود تا این معنا تأکید و تشدید گردد (سید قطب، ۱۴۱۲: ۳۲۵۹/۴). سکت حفص با ایجاد وقفه کوتاه بین «عَوَجًا» و «قِيَمًا»، این تکرار تأکیدی را عینیت می‌بخشد و توجه مخاطب را به گذار از نفی به اثبات جلب می‌کند.

زرکشی گفته است: کلمه «عَوَجًا» با سکت لطیفی از «قَيِّمًا» جدا می‌شود و این، روایت حفص از عاصم است؛ و احتمالاً به دلیل همان چیزی باشد که ذکر کردیم، یعنی در تقدیر گرفتن فصل و انقطاع کلام از ماقبل آن» (زرکشی، ۱۹۵۷: ۲۷۹/۳).

از طرف دیگر گفته شده است: این سکت برای حفظ سلامت معانی آیات و دوری از ابهام و وقوع در خطاست. به این صورت که بر قول خداوند متعال: ﴿وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا﴾ سکت کرده، سپس قرائت را با «قَيِّمًا لِّيُنْزِلَ بَأْسًا شَدِيدًا مِّنْ لَّدُنْهُ» آغاز می‌کند، تا این توهّم ایجاد نشود که «قَيِّمًا» صفت «عَوَجًا» است؛ زیرا کجی نمی‌تواند قیّم (مستقیم) باشد (قطان، ۲۰۰۰: ۱۸۷).

ابن هشام در مغنی اللیب با اشاره به خطای برخی در اعراب «قَيِّمًا» به عنوان صفت «عَوَجًا»، سکت حفص را راهی برای دفع این توهّم می‌داند و «قَيِّمًا» را حال از کتاب یا از ضمیر محلاً مجرور به لام: «لَهُ» معرفی می‌کند (ابن هشام، ۱۹۸۵: ۶۹۲).

دمیاطی سکت حفص را ابزاری برای تفکیک «قَيِّمًا» از «عَوَجًا» می‌داند تا نشان دهد «قَيِّمًا» وصف «کتاب» است، حال آنکه دیگر قاریان با اتکا به فهم معنایی، نیازی به این سکت ندیده‌اند (دمیاطی، ۱۹۹۸: ۳۶۳).

نسفی سکت را تحقق‌بخش هدفی بلاغی می‌داند که با ایجاد فصل میان دو جمله مستقل، بر شکوه قرآن تأکید می‌کند؛ در قرائت‌های دیگر، نفی عَوَج و اثبات قیام صرفاً کارکرد تأکیدی دارد (نسفی، ۱۹۹۸: ۶۲۹).

سکت دوم: بر الف در واژه «مَرْقَدِنَا» (یس: ۵۲)

خداوند متعال می‌فرماید: ﴿قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَن بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ﴾ (یس: ۵۲).

با تأمل در بافت عمومی آیه، درمی‌یابیم که سیاق از هراس‌های روز قیامت سخن می‌گوید پس از آنکه آیات پیشین از تکذیب، عناد و بعید شمردن رستاخیز از سوی کافران و این گفته آنان سخن گفته بود: ﴿مَتَىٰ هَذَا الْوَعْدُ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ﴾ (یس: ۴۸) (اگر راست می‌گویید، این وعده کی خواهد بود؟). خداوند فرمود: ﴿مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ﴾ (یس: ۴۹) (آنان جز یک فریاد مرگبار را انتظار نمی‌کشند که آنان را در حالی که به جدال مشغولند، فروگیرد)، ﴿فَلَا

يَسْتَطِيعُونَ تَوْصِيَةً وَلَا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ يَرْجِعُونَ ﴿٥٠﴾ (پس نه توانایی وصیتی دارند و نه می‌توانند به سوی خانواده خود بازگردند)، ﴿وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ﴾ (پس: ۵۱) (و در صور دمیده شود، پس ناگهان آنان از گورها به سوی پروردگارشان می‌شتابند).

خطیب و سعدی با توصیف هول رستاخیز و شتاب خروج از گورها، فضای آیه را ترسیم می‌کنند: کافران که انتظار حشر نداشتند، با فریاد «وای» از خوابگاه مرگ برانگیخته می‌شوند و پاسخ می‌شنوند که این همان وعده خداوند و تصدیق فرستادگان است (خطیب، بی‌تا، ۹۴۱/۱۲) (سعدی، ۲۰۰۰: ۶۹۷). حفص بر الف «مرقدنا» با سکتی کوتاه و بدون تجدید نفس قرائت کرده است. گاهی در قرآن، واژه‌ای در کنار واژه دیگر می‌آید به گونه‌ای که گویی همراه آن است، حال آنکه در معنا به آن پیوسته نیست. از جمله معانی مناسب با حال کافران در اینجا، همان سکت است؛ و گفته می‌شود: کلام در «مرقد» پایان پذیرفته است (الفراء، بی‌تا، ۳۸۰/۳). پرسش از برانگیخته، برای بیان شگفتی و حسرت از وقوع رستاخیز به کار رفته است و از آنجا که رستاخیز در نظر آنان امری محال بود، شگفتی خود را از وقوع آن، با شگفت‌زدگی از فاعل آن به کنایه بیان کردند؛ زیرا کنش‌های شگفت‌انگیز، خیزدها را به سوی شناختن انجام‌دهنده آن‌ها سوق می‌دهد؛ چرا که هنگامی که برانگیخته شدند و به سوی عذاب رانده شدند، دریافتند که این، رستاخیزی است که آن را کسی به انجام رسانده که اراده عذاب کردنشان را داشته است (ابن عاشور، ۲۰۰۰: ۳۴۵/۲۲).

این سکت فاصله میان دو حالت روانی را بازنمایی می‌کند:

شگفتی و ترس مردگان از بیدار شدن و سپس آگاهی و تصدیق وعده الهی. القای بهت و انتقال وضع انسان از غفلت به یقین در قیامت.

زمخشری سکت را تقویت‌کننده پاسخ الهی می‌داند که نشان می‌دهد رستاخیز واقعی، فراتر از بیداری عادی است و همان وعده‌ای است که در کتاب‌های آسمانی آمده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۰/۴). سکت حفص بر کلمه «مَرْقَدِنَا»، با ایجاد وقفه کوتاه، بر این گذار از پرسش حسرت‌بار کافران به پاسخ قطعی مؤمنان تأکید می‌کند و آرایه تجاذب را ملموس می‌سازد.

آلوسی در «مرقدنا» از آرایه کشش متقابل یاد می‌کند که در آن یک واژه هم به کلام پیشین و هم به کلام پسین قابل انتساب است (آلوسی، ۱۴۱۵: ۳۱/۱۲). سکت حفص در اینجا، با ایجاد فاصله آوایی پس از «مَرْقَدِنَا»، همین تجاذب و دوگانگی گفتار را عینی می‌سازد و مرز بین پرسش و پاسخ را مشخص می‌کند. نحاس آیه را مشتمل بر دو گفتار مستقل (سؤال کافران و پاسخ مؤمنان) می‌داند که بر وضوح معنا می‌افزاید (نحاس، ۱۴۰۹: ۵۰۵/۳).

همچنین، استعاره لطیفی در «مَنْ بَعَثْنَا مِنْ مَرْقَدِنَا» وجود دارد. «خوابگاه» در اینجا کنایه از مرگ است. پس آنان حالت مرگ خود را به حالت خوابشان تشبیه کرده‌اند، زیرا این دو شبیه‌ترین امور به یکدیگرند؛ و این تعبیر، رساتر از آن است که بگویند: «چه کسی ما را از جایگاه مرگمان برانگیخت».

افزون بر این، آنان در نادانی می‌میرند و پروردگارشان را نمی‌شناسند و در همان حالی خود برانگیخته می‌شوند و نمی‌دانند چه کسی آنان را رستاخیز بخشیده است. و آن عذاب شدیدی را که در گورهایشان داشته‌اند -علاوه بر دردهای جدیدی که با آن روبه‌رو خواهند شد- خواب و خفتن قلمداد می‌کنند، به‌زودی بر بستری از جدایی جانکاه و سوختنی عظیم و سترگ پای خواهند نهاد؛ ﴿لَا يَذُوقُونَ فِيهَا بَرْدًا وَلَا شَرَابًا﴾ (النبا: ۲۴) ﴿إِلَّا حَمِيمًا وَغَسَّاقًا﴾ (النبا: ۲۵)، و بی‌گمان با آنان چنین رفتاری شد، زیرا سزاوار آن بودند (قشیری، بی‌تا، ۲۳۰/۳).

بنابراین سکت در اینجا برترین شیوه برای فهم معنای آیه و شناختن پاسخ پرسش پیشین است. زیرا حال و موقعیت در اینجا سکت را اقتضا می‌کند، که بلاغت معنا در آن نهفته است و کلام تعالی می‌باید، تا آنکه معنای بلاغی با تأثیر والای خود بر جان آدمی بنشیند و تأثیرگذارتر، کامل‌تر در بیان و رساتر از وصل (خواندن پیوسته) باشد. چه‌بسا این سکتی که حَفَص به آن گرایش یافته، همان چیزی است که مورد اجماع اهل لغت و تفسیر است. از این رو، زجاج شروع پاسخ با «هَذَا» را مورد اجماع مفسران و اهل لغت می‌داند (زجاج، ۱۴۰۸: ۲۳۱/۳). سکت حَفَص پس از «مَرْقَدِنَا»، این آغاز جدید کلام با کلمه «هَذَا» را به‌وضوح مشخص می‌کند و با نظر زجاج درباره تجزیه گفتارها همسو است.

سکت سوم: بر نون واژه «مَنْ» در «وَقِيلَ مَنْ رَاقٍ» (القیامة: ۲۷)

از جمله آیاتی که حَفَص در آن سکت کرده، در آیه شریفه: «وَقِيلَ مَنْ رَاقٍ» است؛ واژه «مَنْ» اسم استفهام و مبتدا است، و «رَاقٍ» اسم فاعلی از «رُقِيَّة» و خبر است، در واقع، آن سخنی است که گوینده‌ای می‌گوید، یا کاری است که کننده‌ای انجام می‌دهد به منظور شفای بیمار. و مقصود از آن در اینجا، هر پزشکی است که امید می‌رود به دست او شفایی برای این شخص در حال احتضار حاصل آید.

آلوسی دو وجه برای «مَنْ رَاقٍ» ذکر می‌کند: نخست، پرسش حاضران برای یافتن درمانگری (از ریشه «رُقِيَّة») که بتواند شخص در حال احتضار را نجات دهد؛ و دوم، پرسش فرشتگان مرگ از یکدیگر درباره اینکه کدامیک روح او را بالا می‌برد. (از ریشه «عروج») (آلوسی، ۱۴۱۵: ۱۴۶/۲۹).

حفص، بر «مَنْ» سکت کرده و با «زَاقٍ» آغاز نموده است، در حالی که جمهور قاریان ادغام کرده‌اند. گویی قصد او آن بوده که گمان نشود آن دو یک کلمه هستند، پس سکتی لطیف کرد تا بفهماند که آن دو، دو کلمه هستند (آلوسی، ۱۴۱۵: ۱۴۶/۲۹) (ابوحیان، ۱۴۲۰: ۱۰/۳۵۷). حفص «وَقِيلَ مَنْ زَاقٍ» را با اظهار نون خوانده است تا اعلام کند که «مَنْ» از راء جداست، و معنا این است: آیا درمانگری هست؟ (ابن زنجلة، بی‌تا، ۷۳۷/۱). ابن خالویه گفته است: قاریان بر خواندن آن به صورت وصل و ادغام اجماع دارند، مگر آنچه حفص از عاصم روایت کرده که آن را قطع نموده و بر آن سکت کرده، سپس «زَاقٍ» را آغاز می‌کند. (ابن خالویه، ۱۴۰۱: ۳۵۷).

در هنگام خواندن آیه به شیوه ادغام، پژوهشگران درمی‌یابند که معنای بلاغی آن گونه که در حالت سکت آشکار می‌شود، ظاهر نمی‌گردد؛ زیرا آشکار ساختن پرسش، به روشن‌تر شدن معنا کمک کند و برای آیه، تناسبی با حال بیماری که در آستانه پایان زندگی و جدایی از خانواده و فرزندان قرار دارد، ایجاد می‌کند. قطع شدن نَفَس به سبب سکت، با قطع شدن و جدایی حال بیمار متناسب است و با فضای شتاب و سرعتی که سوره بر آن بنا شده، سازگاری دارد. پس وقف و وصل هر دو دارای دلالت هستند، اما دلالت سکت رساتر است.

گویا سکت، حالت درنگ اضطراب‌آمیز محتضر را می‌نمایاند؛ انگار فضای تردید و انتظار میان درخواست درمان و یقین به مرگ را مجسم می‌کند.

قرطبی گفته است: «عاصم و گروهی از قاریان، نون را در فرموده خدای تعالی «مَنْ زَاقٍ» و لام را در فرموده او «بَلْ زَانَ» (المطففين: ۱۴) وی دلیل اظهار نون و لام در قرائت عاصم را جلوگیری از شباهت به واژگان «مَزَاقٍ» و «بَرَان» می‌داند و معتقد است قصد وقف بر «مَنْ» و «بَلْ» سبب این اظهار شده است (القرطبی، ۲۰۰۳: ۱۹/۱۱۲).

سکت چهارم: بر لام واژه «بَلْ» در فرموده خدای تعالی: «كَلَّا بَلْ زَانَ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» (المطففين: ۱۴)

آیات از جزئیاتی در بازداشتن این کافران، و آنچه درباره قرآن گفته‌اند، و موضوع تکذیب و حقیقت تکذیب‌کنندگان سخن می‌گویند: ﴿الَّذِينَ يُكَذِّبُونَ بَيِّنَاتٍ الدِّينِ (۱۱) وَمَا يُكْذَبُ بِهِ إِلَّا كُلُّ مُعْتَدٍ أَثِيمٍ (۱۲) إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ (۱۳)﴾ (المطففين: ۱۱-۱۳). تجاوز و گناه، صاحبش را به سوی تکذیب آن روز و به سوی جسارت در برابر این قرآن می‌کشاند، و از این رو

درباره آیات آن هنگامی که بر او خوانده می‌شود، می‌گوید: «أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ»؛ به سبب آنکه قرآن حاوی داستان‌های پیشینیان است که برای عبرت و پند در آن آورده شده، و برای بیان سنت تخلف‌ناپذیر خداوند که مردم را در قانونی پیوسته و لایتغیر فرامی‌گیرد.

در پی این گستاخی و تکذیب، با زجر و ردع پاسخ می‌دهد: «كَلَّا»؛ یعنی آن‌گونه که می‌گویند نیست... سپس از علت این گستاخی و این تکذیب و این غفلت از حق آشکار و این تیرگی در دل‌های تکذیب‌کنندگان پرده برمی‌دارد: «كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ»؛ یعنی آنچه از گناه و نافرمانی کسب می‌کردند، بر دل‌هایشان پوشانده و زنگار بسته است.

لام ساکن حرف، در قرآن کریم تنها در دو واژه «هَلْ» و «بَلْ» آمده است، مانند: ﴿هَلْ يَسْتَطِيعُ﴾ (المائدة: ۱۱۲)، ﴿بَلْ هُمْ﴾ (الأنعام: ۱۷۹)، و حکم آن اظهار مطلق است مگر آنکه پس از آن حرف لام یا راء بیاید، مانند: ﴿هَلْ لَكُمْ﴾ (الروم: ۲۸)، ﴿بَلْ لَمَّا يَدُوُّوْا﴾ (ص: ۸)، ﴿بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ﴾ (النساء: ۱۵۸).

حکم آن در این حالت ادغام است، و از این مواضع، فرموده خدای تعالی: ﴿كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾ استثنا می‌شود و این به سبب سکت بر لام «بَلْ» در روایت حفص از عاصم است، از این رو سکت مانع از ادغام می‌شود. حمزه، کسائی و ابوبکر، «بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ» را با اماله خوانده‌اند و دیگر قاریان بدون اماله قرائت کرده‌اند. اماله از آن جهت آمده که الف در «ران» از «یاء» منقلب شده است، و ترک اماله بهتر است زیرا در لفظ آن «یاء» وجود ندارد و پیش یا پس از آن نیز کسره‌ای نیامده است. حفص «بَلْ رَانَ» را با اظهار لام نزد راء خوانده است؛ زیرا «بَلْ» یک کلمه و «رَانَ» کلمه‌ای دیگر است. دیگر قاریان به سبب نزدیکی مخرج دو حرف لام و راء، آن را به صورت ادغام خوانده‌اند (ابن زنجلة، بی‌تا، ۵۷۴/۱).

سکت حفص بر لام «بَلْ» دقیقاً این تفکیک واژگانی را تأیید می‌کند و مانع از ادغام می‌شود تا انتقال معنایی از رد («كَلَّا») به تبیین علت («رَانَ») با وضوح بیشتری احساس شود. معنا این است که در آیات ما چیزی نیست که بتوان در شأن آن چنین گفتارهای باطلی را بر زبان آورد، بلکه آنچه از کفر و گناهان کسب می‌کردند، بر دل‌هایشان نشسته و چیره گشته است تا آنکه همچون زنگار بر روی آینه شده، و این امر میان آنان و شناخت حق، مانع گردیده است (خلوتی، بی‌تا، ۲۸۵/۱۰).

سکت حفص بر «بَلَّ» با ایجاد وقفه، همین معنی «چیره‌شدن و مانع‌گردیدن» را از طریق ابزار آوایی منعکس می‌کند و شنونده را برای دریافت علت اصلی تکذیب آماده می‌سازد. سکت، همچون مرز میان پایان گزارش گناه و آغاز کیفر وجداسازی قاطع میان اعمال فاسد انسان و نتیجه حتمی آن (حجاب از پروردگار) است.

از طرفی «بَلَّ»: برای اعراض از آنچه پیش از آن آمده و توجه به آنچه پس از آن است؛ در «كَلَّا» حرف بازداشتن و زجر وجود دارد و «بَلَّ» حرف انتقال و اعراض است و «رَّانَ»، فعل ماضی و «قُلُوبِهِمْ»، به فعل متعلق است (الدعاس، ۱۴۲۵: ۴۲۸/۳). آنچه سکت را در اینجا تقویت می‌کند، حرکت فعل «رَّانَ» و جمله پس از آن به عنوان جمله استثنافیه است. (النحاس، ۱۴۰۹: ۱۷۸/۳). هنگام مراجعه به آنچه مفسران درباره این آیه نوشته‌اند، اشاره به نکته‌ای بلاغی وجود دارد که معنای سکت حفص را در این موضع تقویت می‌کند تا با معنای «رَّانَ» که فعل موجود در آیه «رَّانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ» آن را ایجاد کرده، متناسب باشد. پس تکرار گناهان و بازگشت به آن و سهل‌انگاری در آن، سببی برای کوری دل و پوشیده شدن نور می‌گردد. بنابراین، سکت در اینجا هنگام قرائت، در شنونده و خواننده به یکسان، آن هشدار بزرگی است که آیه به آن اشاره دارد. خطری که برای قلب وارد شده و دشواری خروج از وضعیتی که در آن هستی را برمی‌انگیزد. از این رو از معانی «ران» این است: «گفته می‌شود: رَيْنَ بِالرَّجْلِ يَرَانُ بِهِ رَيْنًا، هرگاه در چیزی واقع شود که توان خروج از آن را ندارد» (الرازی، ۱۴۲۰: ۵۸/۳۱). سکت حفص در این موضع، با ایجاد وقفه کوتاه، بر همین حالت «گیرکردن و عدم توان خروج» تأکید می‌کند و حس احاطه گناه بر قلب را به‌طور آوایی القا می‌نماید. از دیگر معانی «ران»، «احاطه» است: «بر دل‌هایشان چیره شد و آن را احاطه کرد تا آنکه آن‌ها را پوشاند و دربرگرفت» (الثعلبی، ۱۴۲۲: ۱۴۹/۱۰). سکت حفص با ایجاد وقفه پس از «بَلَّ»، همین معنی احاطه و پوشاندن را به‌صورت عینی در آوا تقلید می‌کند و بر جدایی میان رد اولیه («كَلَّا») و علت واقعی («رَّانَ») تأکید می‌ورزد. افترا بستن آنان بر قرآن، مستلزم آن بازداشتنی است که از کلمه «كَلَّا» فهمیده می‌شود، یعنی از این گفتارها بازایستید و خودداری کنید؛ پس موضوع آن‌گونه که شما ای تجاوزکاران گنه‌پیشه گمان برده‌اید و گفته‌اید نیست، بلکه آن کلام خدا و وحی او و نازل شده از سوی او بر پیامبر اکرم ﷺ است. و علت آن تکذیب، تنها همان زنگاری است که دل‌هایتان را احاطه کرده است. پس سکوت بر لام «بَلَّ»، آن تفصیل را روشن می‌سازد (زحیلی، ۱۴۲۲: ۳۸۳۸/۳). «احاطه» در لفظ، با سکت تناسب دارد تا بر آنچه معنا به آن اشاره می‌کند، دلالت نماید؛ با آنکه قرائت ادغام نیز متواتر است و معانی و دلالت‌های خود را نیز دارد. همچنین آشکار ساختن لام جایز است، زیرا لام از یک کلمه و راء از کلمه‌ای دیگر است.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با تمرکز بر «سَکَت» (وقف بدون تنفس) در روایت حفص از عاصم، به بررسی کارکردهای بلاغی و تفسیری این پدیده در چهار موضع مشخص از قرآن کریم پرداخته است. یافته‌های اصلی پژوهش را می‌توان در محورهای زیر خلاصه کرد:

۱. سَکَت به مثابه ابزار بلاغی-تفسیری: یافته اصلی این پژوهش آن است که سَکَت در روایت حفص، صرفاً یک ویژگی آوایی در قرائت نیست، بلکه ابزاری فعال در نظام بلاغی قرآن است. این وقفه‌های کوتاه، با ایجاد فاصله‌ای معنادار در کلام، به تقویت تفکیک معنایی و تأکید بر مفاهیم کلیدی یاری می‌رسانند.

۲. این کارکرد، سَکَت را از وقف (که انفصال کامل را القا می‌کند) و وَضَل (که امتزاج معانی را ممکن می‌سازد) متمایز و به عنوان «حوزه‌ای مستقل در میانه اتصال نحوی» عمل می‌کند که تلنگری تفسیری به مخاطب وارد می‌کند.

۳. پژوهش نشان داد که چهار موضع سَکَت در روایت حفص، به صورت هدفمند در نقاطی قرار گرفته‌اند که مفاهیم بنیادین اعتقادی، اخلاقی و اجتماعی قرآن مطرح می‌شوند. این مواضع شامل:

- تنزیه کلام الهی و نفی هرگونه کژی در آن (سوره کهف، آیه ۱-۲).

- تأکید بر معاد و واقعیت آن (سوره یس، آیه ۵۲).

- تبیین علل کفر و انحراف (مانند مفهوم «رَانَ» در سوره مطففین) گزارش گناه و آغاز کیفر

و جداسازی قاطع میان اعمال فاسد انسان و نتیجه حتمی آن (حجاب از پروردگار) است

- حالت درنگ اضطراب‌آمیز محتضر را می‌نمایاند؛ انگار فضای تردید و انتظار میان درخواست

درمان و یقین به مرگ را مجسم می‌کند. (قیامت ۲۷)

۱. تأکید بر جنبه روایی و غیراجتهادی سَکَت: مقاله حاضر تمایز میان سَکَتِ حفص و سایر

قرائت‌ها (مانند ادغام) را برجسته کرده و تأکید نموده است که سَکَتِ حفص، در این مواضع، بیشتر

جنبه **روایی (منقول)** دارد تا اجتهادی. این ویژگی، ضمن حفظ سلامت معنایی و دفع ابهامات

احتمالی (مانند عدم توهّم صفت بودن «قَیِّمًا» برای «عَوَّجًا»)، به بیان بلاغی خاص قرائت حفص

کمک می‌کند.

۲. جایگاه سَکَت: یافته‌ها نشان می‌دهد که سَکَت حفص، ادامه منطقی مباحث پیشین در حوزه «وقف و ابتدا» و «بلاغت قرآنی» است، اما با خصلت روایی خود، گونه‌ای خاص از بلاغت صوتی و تفسیری را نمایندگی می‌کند

نوآوری‌های پژوهش: این پژوهش در دو سطح اصلی دارای نوآوری است:

- نوآوری موضوعی: تمرکز اختصاصی بر «سَکَت در روایت حفص از عاصم» به عنوان موضوعی کمتر بررسی‌شده در حوزه بلاغت قرائات، که قبلاً بیشتر در مباحث صرفاً فقهی و روایی قرائات مورد توجه بوده است.

- نوآوری نظری: تبیین سَکَت به مثابه یک «ابزار بلاغی-تفسیری» مستقل که در تقاطع بلاغت صوتی (آوایی) و تفسیر قرآن قرار می‌گیرد و صرفاً یک عادت قرائتی نیست، بلکه حامل پیام و هدفی مشخص است.

این یافته‌ها نشان می‌دهد که سَکَت حفص، نه تنها بخشی از میراث عظیم قرائات است، بلکه دریچه‌ای را به سوی درک عمیق‌تر لایه‌های معنایی و بلاغی کلام الهی می‌گشاید.

فهرست منابع

قرآن کریم.

ألوسی، شهاب الدین محمود بن عبدالله الحسینی، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم والسبع المثانی، تحقیق علی عبدالباری عطیه، بیروت: دار الکتب العلمیه، ١٤١٥ق.

ابن جزری، محمد بن محمد بن یوسف، النشر فی القراءات العشر، تحقیق علی محمد الضباع، مصر: دار الکتب العربیه، بی تا.

ابن جزری، محمد بن محمد بن یوسف، غایة النهایة فی طبقات القراء، تحقیق برجستراس، قاهره: مکتبة ابن تیمیة، ١٣٥١ق.

ابن جزری، محمد بن محمد بن یوسف، منجد المقرئين ومرشد الطالبین، بیروت: دار الکتب العلمیه، ١٤٢٠ق/١٩٩٩م.

ابن خالویه، حسین بن احمد ابوعبدالله، الحجة فی القراءات السبع، تحقیق عبدالعال سالم مکرم، بیروت: دار الشروق، ١٤٠١ق.

ابن زنجله، عبدالرحمن بن محمد ابوزرعہ، حجة القراءات، تحقیق سعید الأفغانی، بیروت: دار الرسالة، بی تا.

ابن عاشور، محمد الطاهر بن محمد، التحرير والتنوير، بیروت: مؤسسة التاريخ العربي، ١٤٢٠ق/٢٠٠٠م.

ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار صادر، بی تا.

ابن هشام، جمال الدین ابومحمد عبدالله بن یوسف، مغنی اللیب عن کتب الأعراب، تحقیق مازن المبارك و محمد علی حمدالله، بیروت: دار الفكر، ١٩٨٥م.

ابو حیان اندلسی، محمد بن یوسف بن حیان، البحر المحیط، تحقیق صدقی محمد جمیل، بیروت: دار الفكر، ١٤٢٠ق.

أزدی، ابوبکر محمد بن حسن بن درید، جمهرة اللغة، تحقیق رمزی منیر بعلبکی، بیروت: دار العلم للملایین، ١٩٨٧م.

ثعلبی، ابوالسحاق احمد بن ابراهیم النیسابوری، الكشف والبيان عن تفسیر القرآن، بیروت: دار إحياء التراث العربي، ١٤٢٢ق.

جرجانی، علی بن محمد، التعريفات، بیروت: دار الکتب العلمیه، ١٤٠٣ق.

جودة، فيصل عبدالله حسن، توجيه المتواتر في ضوء الأحرف السبعة على القول بانها لغات، رساله دكتري در قرائات و علوم آن، طنطا: دانشگاه الأزهر، كلية القرآن الكريم للقراءات وعلومها، ۱۴۴۳ق/۲۰۲۱م.

خطيب بغدادی، ابوبکر احمد بن علی بن مهدی، تاريخ بغداد وذيوله، بيروت: دار الكتب العلمية، ۱۴۱۷ق.

خطيب، عبدالكريم يونس، التفسير القرآني للقرآن، قاهره: دار الفكر العربي، بی‌تا.
خلوتي، اسماعيل حقي بن مصطفى الإستانبولی، روح البيان، بيروت: دار إحياء التراث العربي، بی‌تا.
درويش، محیی الدين بن احمد مصطفى، إعراب القرآن وبيانه، بيروت: دار ابن كثير، ۱۴۱۵ق.
دعاس، قاسم حمدان، إعراب القرآن الكريم، دمشق: دار المنير - دار الفارابي، ۱۴۲۵ق.
دمياطی، شهاب الدين احمد بن محمد بن عبدالغني، إتحاف فضلاء البشر في القراءات الأربعة عشر ويسمى (منتهى الأماني والمسرات في علوم القراءات)، تحقيق أنس مهرة، بيروت: دار الكتب العلمية، ۱۴۱۹ق/۱۹۹۸م.

رازی، عبدالرحمن بن التميمی ابن ابی حاتم، الجرح والتعديل، بيروت: دار إحياء التراث العربي، ۱۲۷۱ق/۱۹۵۲م.

رازی، فخرالدين ابو عبدالله محمد بن عمر التيمی، مفاتيح الغيب، بيروت: دار إحياء التراث العربي، ۱۴۲۰ق.

راغب اصفهانی، ابوالقاسم الحسين بن محمد، المفردات في غريب القرآن، بيروت: دارالقلم، ۱۴۱۲ق.

زجاج، ابراهيم بن السرى بن سهل، معاني القرآن وإعرابه، بيروت: عالم الكتب، ۱۴۰۸ق/۱۹۸۸م.
زحيلي، وهبة بن مصطفى، التفسير الوسيط، دمشق: دار الفكر، ۱۴۲۲ق.
زرکشی، بدرالدين محمد بن عبدالله بن بهادر، البرهان في علوم القرآن، تحقيق محمد ابوالفضل ابراهيم، بيروت: دار إحياء الكتب العربية، ۱۳۷۶ق/۱۹۵۷م.

زمخشري، ابوالقاسم محمود بن عمرو بن احمد، الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل، بيروت: دار الكتاب العربي، ۱۴۰۷ق.

سعدی، عبدالرحمن بن ناصر بن عبدالله، تيسير الكريم الرحمن في تفسير كلام المنان، تحقيق عبدالرحمن بن معلا اللويحق، بيروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۲۰ق/۲۰۰۰م.

- سيوطي، عبدالرحمن بن ابى بكر، الإتقان في علوم القرآن، تحقيق محمد ابوالفضل ابراهيم، قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٣٩٤ق/١٩٧٤م.
- شاطبي، القاسم بن فيره بن خلف، متن الشاطبية المسمى حرز الأمانى و وجه التهاني في القراءات السبع المثاني، تحقيق محمد تميم الزعبي، مصر: دار الهدى، ٢٠٠٥م.
- طنطاوى، محمد سيد، التفسير الوسيط للقرآن الكريم، قاهره: دار نهضة مصر، بى تا.
- عمر، احمد مختار، معجم القراءات القرآنية، تهران: اسوة، ١٤١٢ق.
- فراء، ابوزكريا يحيى بن زياد، معاني القرآن، تحقيق احمد يوسف نجاتى /محمد على نجار /عبدالفتاح اسماعيل شلبى، مصر: دار المصرية، بى تا.
- قارئ، عبدالعزيز بن عبدالفتاح، قواعد التجويد على رواية حفص عن عاصم بن أبى النجود، بيروت: مؤسسة الرسالة، بى تا.
- قرطبي، ابو عبدالله محمد بن احمد بن ابى بكر بن فرح الانصارى، الجامع لأحكام القرآن، تحقيق سمير البخارى، رياض: دار عالم الكتب، ١٤٢٣ق/٢٠٠٣م.
- قشيري، عبدالكريم بن هوازن بن عبدالملك، لطائف الإشارات، تحقيق ابراهيم البسيونى، مصر: الهيئة المصرية العامة للكتاب، بى تا.
- قطان، مناع، مباحث في علوم القرآن، رياض: مكتبة المعارف، ١٤٢١ق/٢٠٠٠م.
- قطب، سيد، فى ظلال القرآن، بيروت: دار الشروق، ١٤١٢ق.
- كفوى، ايوب بن موسى الحسينى القريمى ابوالبقاء، الكليات، تحقيق عدنان درويش، بيروت: مؤسسة الرسالة، بى تا.
- مرصفى، عبدالفتاح بن السيد عجمى بن السيد، هداية القاري إلى تجويد كلام الباري، قاهره: مكتبة طيبة، بى تا.
- نحاس، ابوجعفر احمد بن محمد بن اسماعيل، إعراب القرآن، تحقيق زهير غازى زاهد، بيروت: عالم الكتب، ١٤٠٩ق/١٩٨٨م.
- نحاس، ابوجعفر احمد بن محمد بن اسماعيل، معاني القرآن الكريم، تحقيق محمد على الصابونى، مكة: جامعة أم القرى، ١٤٠٩ق.
- نسفى، ابوالبركات عبدالله بن احمد بن محمود حافظ الدين، مدارك التنزيل وحقائق التأويل، تحقيق يوسف على بدوي، بيروت: دار الكلم الطيب، ١٤١٩ق/١٩٩٨م.

References

- ‘Umar, A. M. (1991). *Mu‘jam al-qirā’āt al-Qur’āniyyah* [Dictionary of Quranic recitations]. Uswah Publications.
- Abū Ḥayyān al-Andalusī, M. Y. (2000). *Al-Baḥr al-muḥīṭ* [The encompassing ocean: Exegesis of the Quran] (Ṣ. M. Jamīl, Ed.). Dār al-Fikr.
- Al-Ālūsī, S. M. (1994). *Rūḥ al-ma‘ānī fī tafsīr al-Qur’ān al-‘aẓīm wa-al-sab‘ al-mathānī* [The spirit of meanings in the exegesis of the Grand Quran and the seven oft-repeated verses] (‘A. A. B. ‘Aṭiyyah, Ed.). Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Al-Azdī, A. B. M. H. (1987). *Jamharat al-lughah* [The compendium of language] (R. M. Baalbaki, Ed.). Dār al-‘Ilm li-al-Malāyīn.
- Al-Dimyāṭī, S. A. M. (1998). *Ithāf fuḍalā’ al-bashar fī al-qirā’āt al-arba‘ata ‘ashar (Muntahā al-amānī wa-al-masarrāt fī ‘ulūm al-qirā’āt)* [Endowment of noble mankind regarding the fourteen recitations] (A. Mahrah, Ed.). Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Al-Farrā’, A. Z. Y. Z. (n.d.). *Ma‘ānī al-Qur’ān* [Meanings of the Quran] (A. Y. Najātī, M. ‘A. Najjār, & ‘A. I. Shalabī, Eds.). Al-Dār al-Miṣriyyah.
- Al-Jurjānī, ‘A. M. (1983). *Al-Ta’rīfāt* [The book of definitions]. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Al-Kafawī, A. B. A. M. (n.d.). *Al-Kullīyyāt: Mu‘jam fī al-muṣṭalaḥāt wa-al-furūq al-lughawīyyah* [The universals: A dictionary of terminology and linguistic distinctions] (‘A. Darwīsh, Ed.). Mu’assasat al-Risālah.
- Al-Khalwatī, I. Ḥ. M. (n.d.). *Rūḥ al-bayān* [The spirit of elucidation: Exegesis of the Quran]. Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.
- Al-Khaṭīb al-Baghdādī, A. B. A. ‘A. (1997). *Tārīkh Baghdād wa-dhuyūluḥ* [History of Baghdad and its supplements]. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Al-Khaṭīb, ‘A. K. Y. (n.d.). *Al-Tafsīr al-Qur’ānī li-al-Qur’ān* [The Quranic interpretation of the Quran]. Dār al-Fikr al-‘Arabī.
- Al-Marṣafī, ‘A. F. S. ‘A. (n.d.). *Hidāyat al-qārī’ ilā tajwīd kalām al-Bārī* [The reciter's guide to the melodious recitation of the Creator's speech]. Maktabat Ṭaybah.
- Al-Naḥḥās, A. J. A. M. (1988). *I’rāb al-Qur’ān* [Grammatical syntax of the Quran] (Z. G. Zāhid, Ed.). ‘Ālam al-Kutub.

- Al-Naḥḥās, A. J. A. M. (1989). *Ma'ānī al-Qur'ān al-Karīm* [Meanings of the Noble Quran] (M. 'A. al-Ṣābūnī, Ed.). Umm al-Qura University Press.
- Al-Nasafī, A. B. 'A. A. (1998). *Madārik al-tanzīl wa-ḥaqā'iq al-ta'wīl* [Perceptions of revelation and realities of exegesis] (Y. 'A. Budaywī, Ed.). Dār al-Kalim al-Ṭayyib.
- Al-Qārī, 'A. A. 'A. (n.d.). *Qawā'id al-tajwīd 'alā riwāyat Ḥafṣ 'an 'Āṣim ibn Abī al-Najjūd* [Rules of tajweed according to the narration of Hafṣ from Asim ibn Abi al-Najjood]. Mu'assasat al-Risālah.
- Al-Qaṭṭān, M. (2000). *Mabāḥith fī 'ulūm al-Qur'ān* [Studies in the Quranic sciences]. Maktabat al-Ma'ārif.
- Al-Qurṭubī, A. 'A. M. A. (2003). *Al-Jāmi' li-aḥkām al-Qur'ān* [The compendium of legal rulings of the Quran] (S. al-Bukhārī, Ed.). Dār 'Ālam al-Kutub.
- Al-Qushayrī, 'A. K. H. (n.d.). *Laṭā'if al-ishārāt* [Subtleties of the allusions: Mystical exegesis of the Quran] (I. al-Basyūnī, Ed.). Al-Hay'ah al-Miṣriyyah al-'Āmmah li-al-Kitāb.
- Al-Rāghib al-Iṣfahānī, A. Q. Ḥ. M. (1992). *Al-Mufradāt fī gharīb al-Qur'ān* [The vocabulary in unfamiliar words of the Quran]. Dār al-Qalam.
- Al-Rāzī, F. D. M. 'U. (2000). *Mafātīḥ al-ghayb (Al-Tafsīr al-Kabīr)* [Keys to the unseen: The great exegesis]. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.
- Al-Sa'dī, 'A. R. N. 'A. (2000). *Taysīr al-Karīm al-Raḥmān fī tafsīr kalām al-Mannān* [Facilitation by the Most Generous and Merciful in expounding the speech of the Benefactor] ('A. R. M. al-Luwayḥiq, Ed.). Mu'assasat al-Risālah.
- Al-Shāṭibī, Q. F. K. (2005). *Matn al-Shāṭibiyyah: Ḥirz al-amānī wa-wajh al-tahānī fī al-qir'āt al-sab' al-mathānī* [Text of the Shatibiyyah: Haven of wishes and countenance of felicitations in the seven recitations] (M. T. al-Zu'bī, Ed.). Dār al-Hudā.
- Al-Suyūṭī, 'A. R. A. B. (1974). *Al-Itqān fī 'ulūm al-Qur'ān* [Perfection in the Quranic sciences] (M. A. al-Faḍl Ibrāhīm, Ed.). Al-Hay'ah al-Miṣriyyah al-'Āmmah li-al-Kitāb.
- Al-Ṭanṭāwī, M. S. (n.d.). *Al-Tafsīr al-wasīṭ li-al-Qur'ān al-Karīm* [The intermediate exegesis of the Noble Quran]. Dār Nahḍat Miṣr.

- Al-Tha‘labī, A. I. A. I. (2002). *Al-Kashf wa-al-bayān ‘an tafsīr al-Qur’ān* [The unveiling and exposition regarding Quranic exegesis]. Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.
- Al-Zajjāj, I. S. S. (1988). *Ma‘ānī al-Qur’ān wa-i‘rābuh* [Meanings and grammatical syntax of the Quran]. ‘Ālam al-Kutub.
- Al-Zamakhsharī, A. Q. M. ‘U. (1987). *Al-Kashshāf ‘an ḥaqā’iq ghawāmiḍ al-tanzīl* [The unfold of the hidden verities of revelation]. Dār al-Kitāb al-‘Arabī.
- Al-Zarkashī, B. D. M. ‘A. (1957). *Al-Burhān fī ‘ulūm al-Qur’ān* [The proof in the sciences of the Quran] (M. A. al-Faḍl Ibrāhīm, Ed.). Dār Iḥyā’ al-Kutub al-‘Arabiyyah.
- Al-Zuhaylī, W. M. (2001). *Al-Tafsīr al-wasīṭ* [The intermediate exegesis of the Quran]. Dār al-Fikr.
- Da‘ās, Q. Ḥ. (2004). *I‘rāb al-Qur’ān al-Karīm* [Syntax of the Noble Quran]. Dār al-Munīr & Dār al-Fārābī.
- Darwīsh, M. D. A. (1994). *I‘rāb al-Qur’ān wa-bayānuh* [Grammatical parsing and exposition of the Quran]. Dār Ibn Kathīr.
- Ibn ‘Āshūr, M. al-Ṭ. (2000). *Al-Taḥrīr wa-al-tanwīr* [Verification and enlightenment: Exegesis of the Quran]. Mu‘assasat al-Tārīkh al-‘Arabī.
- Ibn Abī Ḥātim al-Rāzī, ‘A. R. M. (1952). *Al-Jarḥ wa-al-ta’dīl* [Critical evaluation and authentication in Hadith transmission]. Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.
- Ibn al-Jazarī, M. M. (1932). *Ghāyat al-nihāyah fī ṭabaqāt al-qurrā’* [The ultimate objective regarding the biographical strata of Quranic reciters] (G. Bergsträsser, Ed.). Maktabat Ibn Taymiyyah.
- Ibn al-Jazarī, M. M. (1999). *Munjid al-muqri‘īn wa-murshid al-ṭālibīn* [The reciters' helper and seekers' guide]. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Ibn al-Jazarī, M. M. (n.d.). *Al-Nashr fī al-qirā’āt al-‘ashr* [The publication on the ten canonical recitations] (‘A. M. al-Ḍabbā’, Ed.). Dār al-Kutub al-‘Arabiyyah.
- Ibn Hishām, J. D. ‘A. Y. (1985). *Mughnī al-labīb ‘an kutub al-a‘ārīb* [Dispenser of the intelligent from grammatical treatises] (M. al-Mubārak & M. ‘A. Ḥamad Allāh, Eds.). Dār al-Fikr.

- Ibn Khālawayh, A. A. (1981). *Al-Hujjah fī al-qirā'āt al-sab'* [The evidentiary basis of the seven recitations] ('A. S. Mukarram, Ed.). Dār al-Shurūq.
- Ibn Manẓūr, M. M. (n.d.). *Lisān al-'Arab* [The tongue of the Arabs]. Dār Ṣādir.
- Ibn Zanjalah, 'A. M. (n.d.). *Hujjat al-qirā'āt* [The rational arguments for the Quranic recitations] (S. al-Afghānī, Ed.). Dār al-Risālah.
- Jūdah, F. 'A. H. (2021). *Tawjīh al-mutawātir fī ḍaw' al-aḥruf al-sab'ah 'alā al-qawl bi-annahā lughāt* [Directing the mutawatir recitations in light of the seven Ahruf as dialects] (Doctoral dissertation). Al-Azhar University, Faculty of the Holy Quran for Recitations and Its Sciences, Tanta, Egypt.
- Quṭb, S. (1992). *Fī ṣilāl al-Qur'ān* [In the shade of the Quran]. Dār al-Shurūq.